

ПЕТРОВА І. В.
УДК 94(477.54/.62):316.34

ВІЙСЬКОВІ ОБИВАТЕЛІ СЛОБОДИ МАРТОВОЇ: ЗМІНИ У ДЕМОГРАФІЧНІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ (1782-1835 РР.)

У статті проаналізовано динаміку чисельності, природного руху, статеві-вікової структури військових обивателів слободи Мартової за 1782-1835 рр. Розглянуто у часовому вимірі співвідношення між чоловіками та жінками, демографічне навантаження на працездатне населення, тривалість життя військових обивателів.

Ключові слова: військові обивателі, ревиська "сказка", слобода Мартова, чисельність населення, природний рух населення, статеві-вікова структура населення, зовнішні міграції.

В статье проанализированы динамика численности, естественного движения, половозрастной структуры военных обывателей слободы Мартовой за 1782-1835 гг. Рассмотрены во временном измерении соотношение между мужчинами и женщинами, демографическая нагрузка на трудоспособное население, продолжительность жизни военных обывателей.

Ключевые слова: военные обыватели, ревизская "сказка", слобода Мартова, численность населения, естественное движение населения, половозрастная структура населения, внешние миграции.

The article analyzes dynamics in population, natural motion and demographic structure of military inhabitants of Martova quarter for the period 1782-1835. There were considered several aspects in this analyze: temporal dimension, ratio between women and men, demographic burden on working population and life expectants.

Key words: military inhabitant, revizskaya "skazka" (census record), Martova quarter, population, natural movement of population, gender and age structure of population, external migration.

На сучасному етапі розвитку історичної науки актуалізуються дослідження у царині вітчизняної соціальної історії. На сьогодні її предметну галузь складають "суспільство як складна соціальна система, зміни станів соціального життя, структур його організації; соціальні форми, які характеризуються великою часовою тривалістю існування" [1, с. 195]. У другій половині XVIII - на початку XIX ст. під впливом політичних чинників (інкорпорації українських земель до складу

Російської імперії, уніфікації нормативно-правової бази Гетьманщини до російського законодавства) відбуваються кардинальні зрушення у соціальній стратифікації українського суспільства. Наприклад, у 1765 р. внаслідок реорганізації слобідських полків, козаків-компанійців, підпомічників, козацьких родичів та підсусідків було перетворено на військових обивателів. У 1783 р. на Лівобережжі та Слобожанщині відбулося юридичне оформлення кріпосного

права. У 1785 р. на українську старшину було поширено дію "Грамоты на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства". У 1786 та 1788 рр. через секуляризацію церковних земель в Україні до розряду державних було зараховано монастирських підданих [10, с. 9]. Таким чином, у результаті реформування політичної та соціально-економічної системи Гетьманщини та Слобідської України були утворені нові соціальні групи, зокрема військові обивателі. Питання їхньої інтеграції до імперського суспільства привертало увагу вчених від XIX ст. Групу дослідників проблем юридичного оформлення стану військових обивателів та основних етапів формування політики імперського уряду щодо обмеження станових привілеїв цієї соціальної групи склали Д.Багалій [2], О.Багалій-Татарінова [3], В.Ганцова-Клясен, А.Слюсарський [23], О.Гуржія [6], Т.Лазанська [10], В.Маслійчук [9], В.Склокін [21, 22], В.Яценко [25] та ін. Однак, незважаючи на досягнення вітчизняної історіографії у вивченні цієї теми, низка важливих питань досі не з'ясована. Наприклад, не досліджено особливостей формування демографічної структури військових обивателів у період їхньої соціальної трансформації. Тому метою нашої статті є аналіз основних демографічних показників (чисельність, статеві-вікова структура, природний та механічний приріст населення), що характеризують стан і якісний склад військових обивателів. Автор студій здебільшого зосередив увагу на дослідженні змін у демографічній структурі військових обивателів слободи Мартової (нині - село Мартове Печенізького району Харківської області). Основним джерелом для дослідження чисельності та статево-вікової структури військових поселенців слободи Мартової слугували ревізські "сказки" за 1782, 1795, 1816, 1835 рр., надруковані протягом 2010-2011 рр. Харківським приватним музеєм міської садиби [16-20].

Соціальні трансформації у структурі слобідського козацтва, зокрема юридичне оформлення категорії військових обивателів, відбуваються на початку 60-х рр. XVIII ст. Протягом 1762-1764 рр. на теренах Слобідської України працювала комісія Є.Щербініна, яка була скерована російським урядом з метою перевірки скарг Калачівського сотника П.Коневецького [9, с. 141-156]. Результатом діяльності цієї комісії стала доповідь сенаторів (князя Я.Шаховського, генерал-аншефа М.Паніна й таємного радника А.Олсуф'єва) "Об учреждении из всех слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение слободских легких полков" від 16 грудня 1764 р. [12, с. 1003-1007]. Відповідно до цього документа та маніфесту Катерини II від 28 липня 1765 р. ("Об учреждении в Слободских полках приличного гражданского устройства, и о местопребывании канцелярий губернской и провинциальной"), на теренах Слобожанщини ліквідувався військово-полковий устрій, створювалася Слобідсько-Українська губернія; запроваджувався загальноросійський державний податок - подушне [12, с. 1003-1007; 11, с. 194-195]. Також відповідно до Маніфесту було прийнято рішення утворити нову соціальну категорію населення - військових обивателів ("полкові слобідські містечка, які до сьогодні називались козацькими, а їх мешканців [називали] козаками, підпомічниками, підсусідками та козацькими родичами, у зв'язку з тим, що козацька служба зреформована в інший регулярний стан, ті поселення називати військовими слободами") [7, с. 86; 11, с. 195]. Деякий час військові обивателі згідно з чинним законодавством "зберігали за собою низку станових привілеїв колишнього слобідського козацтва (хоча із певними обмеженнями): право на вільне володіння займанщинними землями, на вільну торгівельну, ремісничу та промислову діяльність, вільне та безмитне винокуріння" [21, с. 14]. Однак поступово російський уряд суттєво обмежив або взагалі

позбавив військових обивателів станових привілеїв колишнього слобідського козацтва. Так, протягом 1765-1810 рр. було обмежено право військових обивателів на вільне винокуріння: спочатку в містах та селах переважно з російськими мешканцями військові обивателі позбавлялися права на винокуріння та були зобов'язані сплачувати подушне у розмірі 85 коп., у населених пунктах з українським населенням військові обивателі володіли правом вільного винокуріння, однак при цьому вони сплачували подушне у розмірі 95 коп. [23, с. 293-294]; у 1783 р. розмір подушного податку для військових обивателів було збільшено: обивателі, які користувались правом вільного винокуріння, мали відтоді сплачувати 1 руб. 20 коп. на рік, а позбавлені цього права - 1 руб. на рік. У 1810 р. в губерніях Російської імперії, де діяв привілей на вільне винокуріння, було запроваджено шістдесятикопійчане мито з продажу одного відра горілки [22, с. 56]. У 1795 р., після затвердження указу "О сборе рекрутов по губерниям: Киевской, Черниговской, Новгород-Северской, Харьковской, Воронежской, Тамбовской, Саратовской, Ектеринославской, Вознесенской и Таврической с мещан и крестьян казенного ведомства и помещичьих, с назначением для срока службы 15 лет", на військових обивателів було поширено рекрутську повинність [14, с. 293-294]. З цього часу військові обивателі повинні були постачати рекрутів не лише до слобідських гусарських полків, а й до інших підрозділів російської регулярної армії. 18 грудня 1797 р. в межах виконання указу "О собирании с дворянских имений особых сумм на содержание по губерниям судебных мест;... о возвышении подушного оклада" військові обивателі були обкладені грошовим оброком у розмірі 3 руб. У 1797 р. внаслідок поширення на Слобідсько-Українську губернію дії "Положения о волостях" було уніфіковано систему адміністративного підпорядкування й самоврядування військових обивателів (7 серпня 1797 р. Павло I затвердив доповідь

Експедиції державного господарства "О разделении казенных селений на волости и о порядке внутреннего их управления") [21, с. 15]. Таким чином, на думку українського дослідника В.Склокіна, у 1798 р. відбулося завершення "інтеграції військових обивателів до російського суспільства, у якому вони втратили ключові ознаки станової окремішності" [21, с.3].

Основними демографічними показниками, що характеризують стан та якісний склад населення локальної території (у нашому випадку - слободи Мартової), є чисельність і статеві-вікова структура населення, народжуваність, смертність природний приріст населення, механічний приріст населення, етнічна структура тощо. Розглядаючи стан демографічних процесів серед військових обивателів слободи Мартової за ревізькими "сказками", слід зазначити, що протягом 1782-1835 рр. чисельність цієї соціальної групи неухильно зростала. Якщо у 1782 р. в населеному пункті мешкало 2449 військових обивателів, у 1795 р. - 2551, 1816р. - 3384, то у 1835 р. - 3510 осіб. Найбільші темпи приросту населення у слободі Мартовій спостерігались протягом 1795-1816 рр. Наприклад, чисельність військових обивателів у цьому населеному пункті зросла на 833 особи (або на 32,7% у порівнянні з попереднім періодом). Найменші темпи приросту населення було зафіксовано за періоди 1782-1795 рр. та 1816-1835 рр. Протягом 1782-1795 рр. загальна чисельність військових обивателів слободи Мартової збільшилася лише на 102 особи, або на 4,1%, протягом 1816-1835 рр. - на 126 осіб, або на 3,7%.

Основними причинами, що вплинули на зменшення темпів приросту населення у цей період, були різке зменшення показників народжуваності, збільшення смертності внаслідок поширення інфекційних хвороб, інтенсифікація міграційних процесів тощо. Наприклад, у категорії військових обивателів за ревізькими "сказками" у 1782 р. було зафіксовано 127 дітей до 1 року, а у 1795 р. -

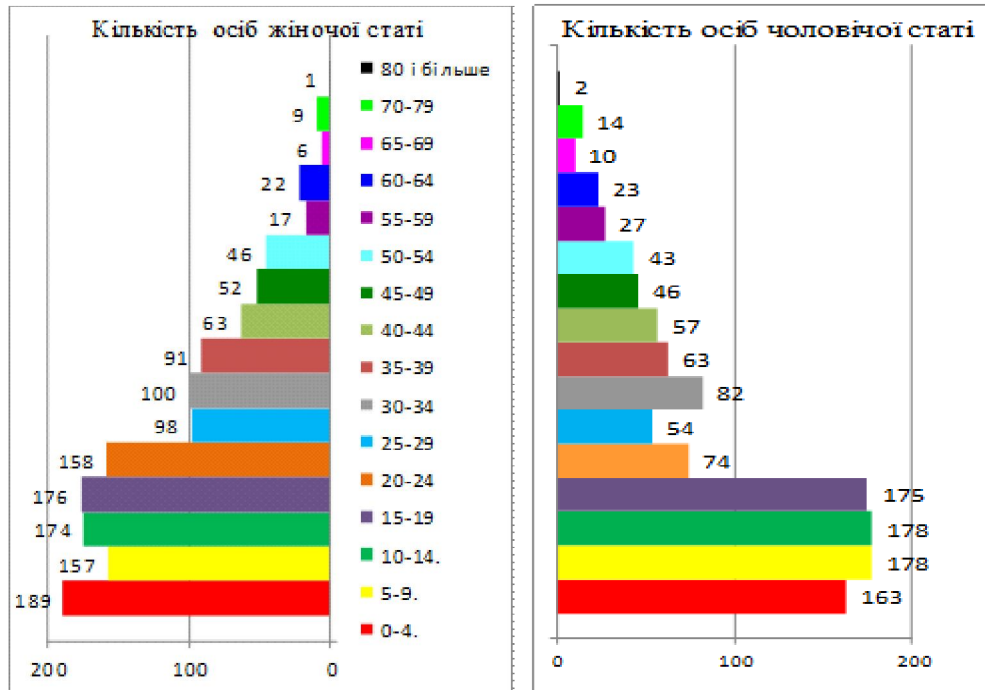

лише 65 осіб. Протягом 1782-1795 рр. серед категорії військових обивателів у слободі Мартовій було зареєстровано 595 випадків смерті (з них діти віком до 1 року становили 149 осіб). Найвищі показники смертності були зафіксовані ревізькими "сказками" у 1788-1789 рр. (див. рис. 1.). За цей час від імовірного локального спалаху епідемії чуми (масові спустошливі епідемії чуми були зафіксовані в Україні в 1770-1774 рр. та 1784-1785 рр.) померло 223 особи, тобто 37% від усієї кількості зареєстрованих ревізькими "сказками" випадків смерті протягом 1782-

1795 рр. Існуючі заходи боротьби з інфекційними захворюваннями: використання симптоматичних ліків, ізоляція хворих в карантинних закладах, уникнення контактів з ними, знезараження зачумлених об'єктів, організація застав навколо зараженої місцевості, хоч і уповільнювали темпи поширення хвороби, однак надавали результати лише через деякий час [4, с. 82-90.]. Аби уникнути зараження на морову виразку, місцеві мешканці попри існуючу заборону намагались покинути зону зараження. У

Рис. 1. Динаміка смертності військових обивателів у слободі Мартовій за 1782-1795 рр.

Діаграма 1. Статеві-вікова піраміда військових обивателів слободи Мартової на 1782 р. за даними IV ревізії [16, с. 6-87].

записаних у IV ревізію, Варвара та Домінікія, вийшли заміж до 1788р. [17, с. 170]. У 1788 р. слободу залишили також троє синів Сергія Колісниченка - Пантелеймон, Артем та Сидір. Причому старший з братів - Пантелеймон кинув дружину Марію [17, с. 179]. Траплялися також зворотні випадки: у 1788 р. жінка Марина втекла з 6-річною донькою Уляною, залишивши власного чоловіка Василя Івановича Чепурного, який до часу своєї смерті у 1794 р. вдруге так і не одружився [17, с. 71].

Зростання смертності протягом 1782-1795 рр. призводило до збільшення у загальній структурі населення слободи Мартової частки вдів та вдівців. У 1782 р. частка вдів серед військових обивателів становила 2,7 % (61 особа), вдівців - 0,9 % (20 осіб). У 1795 р. - вдів 3,7 % (84 особи), вдівців 2,17 % (49 осіб). Найбільше

постраждала у 1782 р. вікова категорія 51-60 років (25 осіб), у 1795 р. - 41-50 років (41 особа). За християнськими традиціями, вдівець та вдова були рівноправні і могли скласти нову подружню пару. Але оскільки вдови переважали (наприклад, у 1782 р. їх співвідношення становило 3:1, у 1795 р. - 1,7:1), це зменшувало їхні шанси вийти заміж [5, с.20]. Показовим у цьому випадку є життєвий шлях військових обивателів слободи Мартової - Лаврентія Савовича Білоуска та Максима Семеновича Бойка. У 1789 р., після смерті 45-річної дружини Олени, Лаврентій взяв шлюб з донькою козака слободи Хотімля (Хотомля) Григорія Тараненка Агрипіною, яка була молодша за чоловіка на 16 років. Сам же Лаврентій помер у 1794 р. у віці 53 років. Дітей від нової дружини, якій на час ревізії виповнилося 38 років, у нього не було [17, с. 60]. Максим

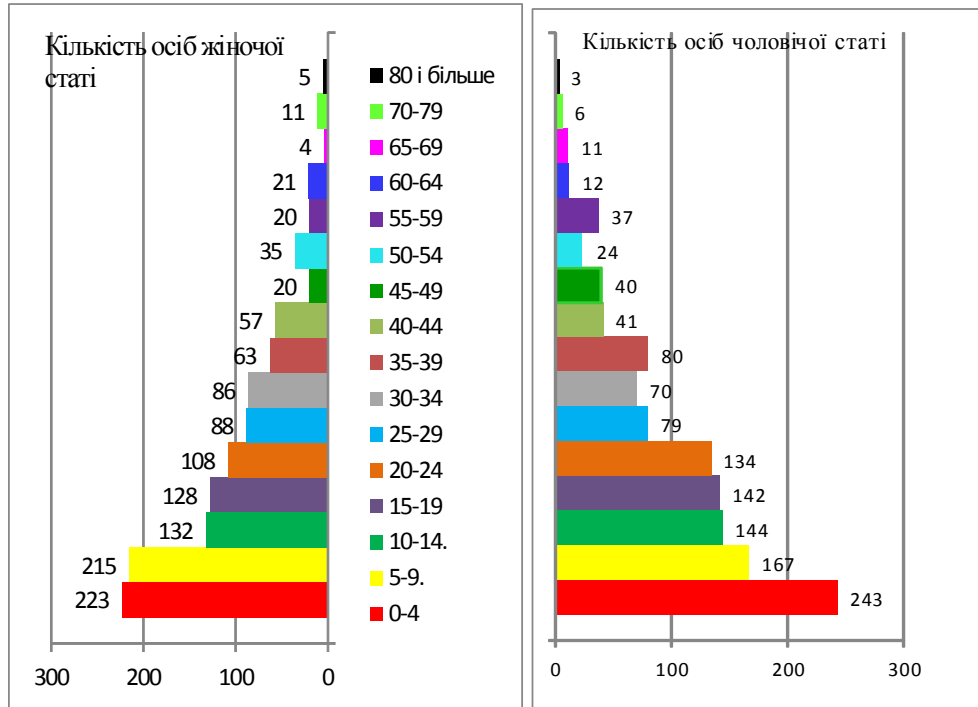

Бойко втратив дружину Марфу в 1788 р., коли їй виповнилося 36 років. Нова дружина Тетяна Миколаївна Ткаченко також походила з козацької родини зі слободи Хотімлі (Хотомлі) і була молодшою за чоловіка на 19 років. Тож одна дитина Бойка, трирічний Андрій, була народжена Тетяною. Максим Бойко помер у 1794 р. у 43-річному віці, залишивши 24-річну дружину вдовою [17, с. 63]. Невідомо, як склалася подальша доля Тетяни Бойко, але в 1816 р. (під час чергової ревізії) її син жив у родині брата Івана і не був одружений. Старші брати - діти Максима Бойка (обидва Івани, Григорій) мали дружин і дітей, а один з братів - Федір, напевно, загинув, бо до родини старшого Івана Бойка був записаний його племінник Василь Федорович Бойко [18, с. 111-112].

Оскільки первинний облік (ревізські "сказки") IV (1781-1783 рр.) та V (1794-1796 рр.) ревізій фіксував інформацію про осіб жіночої статі, то за допомогою цих документів можна реконструювати статеву-вікову структуру військових обивателів. Вона формується під спільним впливом трьох факторів: співвідношення кількості народжених живими хлопчиків і дівчаток, вікової диференціації смертності у чоловіків і жінок, статево-вікового складу мігрантів. За даними статево-вікової піраміди, у 1782 р. особи чоловічої статі соціальної категорії військових обивателів слободи Мартової переважали у віці 0-4 роки (на 20 осіб), 10-14 років (на 12 осіб), 15-19 років (на 14 осіб), 20-24 роки (на 26 осіб), 35-39 років (на 17 осіб), 45-49 років (на 20 осіб), 55-59 років (на 17 осіб), 65-69 років (на 7 осіб). Особи жіночої статі переважали у вікових категоріях 5-9 років (на 48 осіб), 25-29 років (на 9 осіб), 30-34 роки (на 16 осіб), 40-44 років (на 16 осіб), 50-54 років (на 11 осіб), 60-64 років (на 9 осіб), 70-79 років (на 5 осіб), 80 і більше років (на 2 особи) (див. діаграму 1). Статево-вікова піраміда за 1795 р. відображає ідентичне співвідношення осіб чоловічої та жіночої статі у вікових категоріях 10-14, 15-19, 50-54, 60-64 років; перевищення кількості осіб жіночої статі над чоловіками зареєстроване

в категоріях від 0 до 4 років (на 26 осіб, або 16%), 20-24 років (на 84 особи, або більше ніж удвічі), 25-29 років (на 44 особи, або трохи менше ніж удвічі), 30-34 років (на 18 осіб, або 21%), 35-39 років (на 28 осіб, або 44%), 40-44 років (на 6 осіб, або 10%), 45-49 років (на 6 осіб, або 13%); перевищення кількості осіб чоловічої статі засвідчують категорії 5-9 років (на 21 особу, або 13%), 55-59 років (на 10 осіб, або 59%), 65-69 років (на 4 особи, або 66%), 70-79 (на 5 осіб, або 56%), 80 і більше років (на 1 особу, або вдвічі більше) (див. діаграму 2). Як бачимо, у 1782 р. загальна перевага у структурі соціальної категорії військових обивателів належала чоловікам (співвідношення 1233:1216). У 1795 р. спостерігаються зворотні тенденції. Населення слободи Мартової поступово фемінізується (співвідношення чоловіків і жінок серед категорії військових обивателів становить 1192:1359, тобто коефіцієнт фемінізації цієї соціальної групи дорівнює 114). Співвідношення осіб працездатного та непрацездатного віку протягом 1782-1835 рр. зберігалось 1:3. Однак, якщо домогосподарство зараховувалось до категорії розширеного, таке співвідношення могло становити 1:10.

Вивчення частки дітей (0-14 років) та осіб літнього віку (65 років і старших) у загальній структурі населення може надати інформацію про масштаби неповної реєстрації людей. Вважається, що частка дітей у загальній структурі населення повинна наблизитися до 40%, а літніх осіб - не повинна перевищувати 3-3,5%. Населення слободи Мартової відповідало цим критеріям. Так, згідно з ревізською "сказкою" 1782 р., частка дітей становила 45,4%, а літніх - 1,6%. За ревізською "сказкою" 1795 р., дітей цієї соціальної групи було 40,7%, літніх - 1,6%. Таким чином, ці джерела хоч і достатньо інформативні, проте мають використовуватися у поєднанні з іншими документами (наприклад, метричними книгами та сповідальними розписами).

Діаграма 2. Статеві-вікова піраміда військових обивателів слободи Мартової на 1795 р. за даними V ревізії [17, с. 8-185].

Як було зазначено вище, у 1795-1816 рр., на відміну від попереднього періоду, було зареєстровано зростання темпів приросту військових обивателів. За 1795-1816 рр. соціальна група військових обивателів у слободі Мартовій збільшилася на 833 особи, або 32,7%. У наступний період (1816-1835 рр.), незважаючи на відносне зростання кількості військових обивателів слободи Мартової, знову спостерігається зменшення темпів приросту населення (кількість військових обивателів протягом 1816-1835 рр. збільшилася лише на 126 осіб, або на 3,7%). Серед основних причин, що впливали на демографічну ситуацію в регіоні протягом 1816-1835 рр., є створення на території Слобідсько-Української губернії Слобідського (Харківського) військового

поселення кавалерії, збереження високих показників смертності населення (наприклад, демографічні втрати серед військових обивателів чоловічої статі за цей період становили 889 осіб), активізація міграційних процесів за межі Слобідської України. Наприклад, тільки 12 травня 1830 р. зі слободи Мартової Вовчанського повіту Слобідсько-Української губернії виїхали 114 чоловіків та 105 жінок до урочища Великий Узин Вольського повіту Саратовської губернії. Загальна кількість переселених до Саратовської губернії військових обивателів слободи Мартової становить 143 особи чоловічої статі. Основна хвиля міграції до цього регіону, за матеріалами ревізських "сказок", припадає на 1828-1833 рр. Іншим напрямком руху населення зі Слобідської

України була Кавказька область з адміністративним центром у Ставрополі. Протягом 1823-1834 рр. її обрав як постійне місце проживання 51 військовий обиватель чоловічої статі слободи Мартової. Наприклад, на територію Ставропольського повіту Кавказької області у 1823 р. переселився Іван Діденко з родиною у складі 6 осіб чоловічої статі (синів Микити, Івана, Василя та онуків Петра та Романа).

Значних демографічних втрат слобода Мартова зазнала в результаті організації на теренах Слобідсько-Української губернії Українського (Харківського) військового поселення кавалерії. Рішення про влаштування у Зміївському та Вовчанському повітах 3-ої уланської дивізії (18 вересня 1818 р. перейменована на 2-гу уланську) було прийняте 6 квітня 1817 р. Під Таганрозький (Белгородський) уланський полк відійшли населені пункти: Печеніги, Базаліївка, Кицівка з хуторами, де мешкало 5750 ревільських душ, до 3-го Борисоглібського - Андріївка, Мохнач, Шелудьківка, Гнилиця, Геніївка, Малинівські та Граковські хутори, до 4-го Серпухівського - Балаклея, Андріївка, хутори цих та інших сіл - Великі Кринки, Міскрин, Челомб'ятків, Олійників. Пізніше було переведено на військове поселення й Чугуївський полк (під поселення 2-ої уланської дивізії було передано Чугуїв і 28 селищ) [24, с. 81]. Другий етап формування військових округів Українського (Харківського) військового поселення кавалерії припадає на кінець 20-х рр. XIX ст. 10 листопада 1828 р. імператор Микола I затвердив "Положение" про нове влаштування поселень 2-ої уланської дивізії в Слобідсько-Українській губернії. На основі чотирьох уланських полків - Белгородського, Чугуївського, Борисоглібського та Серпухівського - створювались округи з перших трьох полків з приєднанням до округу Белгородського уланського полку двох хуторів Вовчанського повіту (Стариков і Шматків), а округ Серпухівського полку формувався заново. До складу цього округу були зараховані державні поселення

Зміївського та Ізюмського повітів. Вирівнювання чисельного складу і поземельного фонду полків відбувалося шляхом переселення військових усередині округів дивізії та шляхом переведення мешканців державних селищ до категорії військових поселенців [8, с. 19-25]. Під нову реорганізацію округів Українського (Харківського) військового поселення кавалерії підпадало населення слободи Мартової. У 1829 р. зі слободи Мартової в округ поселення Белгородського уланського полку був переведений 151 військовий обиватель.

Підсумовуючи основний виклад матеріалу, слід зазначити, що протягом 1782-1835 рр. спостерігались тенденції щодо зростання соціальної групи військових обивателів. Найбільші показники приросту було зафіксовано у 1795-1816 рр. На загальну чисельність населення слободи Мартової впливало його природне та міграційне відтворення. Від 1782 р. до 1835 р. відбувалось поступове збільшення народжуваності. Показники смертності військових обивателів слободи Мартової характеризувались відносною стабільністю (виокремлюється лише період 1788-1789 рр., коли внаслідок інфекційного захворювання ця категорія скоротилася на 223 особи). Протягом 1782-1795, 1816-1835 рр. темпи приросту населення зменшилися. Серед причин - активні міграційні процеси (переселення військових обивателів до Саратовської та Кавказької губерній), створення Українського (Харківського) військового поселення кавалерії. Статеві вікові піраміди населення слободи Мартової за 1782 та 1795 рр. дозволяють стверджувати, що демографічна структура військових обивателів була прогресивною, тобто молодь та дорослі кількісно переважали осіб похилого віку.

Бібліографічні посилання

1. Акіншева І.А. Основні аспекти розглядання соціальної історії в історичній освіті / І.А. Акіншева [Електронний ресурс] // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. - К., 2005. - Вип. 11. - С. 195-

203. - http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_prob1_silsk_shkolu/11/visnuk_31.pdf
2. Багалій Д.І. Історія Слобідської України [Текст] / Д.І. Багалій. - Х.: Дельта, 1993. - 256 с.
 3. Багалій-Татарінова О. Д. Нариси з історії військових поселень на Україні: Військові поселення Аракчеєва 1817 р. [Текст] / О.Д. Багалій-Татарінова // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. - 1927. - № 6. - С. 131-143.
 4. Бородій М.К. До історії боротьби з чумою на Україні XVIII ст. [Текст] / М.К. Бородій // Український історичний журнал. - 1984. - №5. - С. 82-90.
 5. Борошенко О. Самотня жінка села Диканьки полтавського полку другої половини XVIII ст.: історико-демографічний аспект (за матеріалами сповідних розписів 1775 р.) [Текст] / О. Борошенко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія : Історія. - 2012. - Вип. 20. - С. 18-22.
 6. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII-XVIII ст.) [Текст] / О. І. Гуржій. - К., 1994. - 106 с.
 7. Енциклопедія історії України [Текст] / Під. ред. В.А.Смоля. - К.: Наук. думка, 2003. - 671 с.
 8. Колеватов О.О. Зміни в структурі і функціонуванні Слобідсько-Українських військових поселень внаслідок реформи 1827 р. [Текст] / О.О. Колеватов / Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва : зб. наук. праць. - Кривий Ріг, 2004. - С. 19-25.
 9. Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур (дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст.) [Текст] / В.Л. Маслійчук. - Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. - С. 141-156.
 10. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы [Текст] / Т.И. Лазанская. - К., 1989. - 116 с.
 11. Об учреждении в Слободских полках приличного гражданского устройства, и о местопребывания канцелярий губернской и провинциальной. Манифест (№12440 от 28 июля 1765 г.) // Полное собрание законов Российской империи. - СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. - Собрание I. - Т. XVII. - С. 194-195.
 12. Об учреждении из всех Слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение Слободских легких войск. Высочайше утвержденный доклад сенаторов князя Шаховского, генерал-аншефа Панина и тайного советника Олсуфьева (№ 12293 от 16 декабря 1764 г.) // Полное собрание законов Российской империи. - СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. - Собр. I. - Т. XVI. - С. 1003-1007.
 13. Об устройстве новоучрежденной Слободской губернии. Высочайшая резолюция на доклад сенаторов князя Шаховского, Панина, Олсуфьева (№ 12397 от 20 мая 1765 г.) // Полное собрание законов Российской империи. - СПб., 1830. - Собрание I. - Т. XVII. - С. 133-136.
 14. О сборе рекрутов по губерниям: Киевской, Черниговской, Новгород-Северской, Харьковской, Воронежской, Тамбовской, Саратовской, Екатеринославской, Вознесенской и Таврической с мечан и крестьян казенного ведомства и помещичьих, с назначением для срока службы 15 лет. Именной данный Сенату (№17393 от 6 октября 1795 г.) // Полное собрание законов Российской империи. - СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. - Собрание I. - Т. XXIII. - С. 804.
 15. О собирании с дворянских именных особых сумм на содержание по губерниям судебных мест; о содержании на счет городов городских полиций; о возвышении подушного оклада; о восстановлении гербовой для векселей бумаги и особливои бумаги для пересылки документов в чужие края и о писании вообще всех актов, кои в судное место представлены быть могут, на гербовой бумаге; о печатных пошлинах в Таможнях и о сложении недоимок по 1797 год. Именной, данный Сенату (№18278 от 18 декабря 1797 г.) // Полное собрание законов Российской империи. - СПб., 1830. - Собрание I. - Т. XXIII. - С. 846.
 16. Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартова Чугуевского уезда 1782 года / ред. А.Ф. Парамонов. - Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2010. - 87 с.
 17. Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартова Чугуевского уезда 1795 года / ред. А.Ф. Парамонов. - Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. - 186 с.
 18. Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартова Чугуевского уезда 1816 года / ред. А.Ф. Парамонов. - Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. - 155 с.
 19. Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартова Волчанского уезда 1835 года / ред. А.Ф. Парамонов. - Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. - 156 с.
 20. Ревизская сказка государственных крестьян слободы Мартова Волчанского уезда 1858 г. / ред. А.Ф. Парамонов. - Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. - 123 с.
 21. Склокін В.В. Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства (1765-1798 рр.) [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Склокін Володимир. - Х., 2009. - 24 с.
 22. Склокін В.В. Винокуріння військових обивателів Слобідської України: правовий аспект (1765-1810 рр.) // Київська старовина. - 2007. - № 2. - С. 47-58.
 23. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины (XVII-XVIII) [Текст] / А.Г. Слюсарский. - Х., 1964. - 460 с.
 24. Цубенко В.Л. Територіальний устрій Українського (Харківського) військового поселення кавалерії. 1817-1857 рр. [Текст] / В.Л. Цубенко // Інтелігенція і влада: гром.-політ. наук. зб. - Вип.8. - Серія: Історія. - О.: Астропринт, 2006. - С. 77-87.
 25. Яценко В. Б. Інтеграція козацтва Слобідської України до соціальної структури Російської імперії: друга половина XVI-XVIII ст.: монографія [Текст] / В.Б. Яценко. - Х.: Вид-во ХНЕУ, 2009. - 72 с.

